सुभाषितमाला -२ ।

अवबोधनम्।

अ. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. तृणात् **किं** सञ्जायते?
उत्तरः तृणात **क्षीरं** सञ्जायते।

२. क्षीरं **कस्मात्** सञ्जायते?
उत्तरः क्षीरं **तृणात्** सञ्जायते।

३. क्षीरात् **किं** सञ्जायते?
उत्तरः क्षीरात् **विषं** सञ्जायते।

४. पात्रापात्रविवेकः **कीदृशः**?
उत्तरः पात्रापात्रविवेकः **धेनुपन्नगयोः इव**।

पृथक्करणम्।

१. उचितस्तम्भे लिखत।
(क्षीरं पिबति।, क्षीरं निर्माति।, तृणं खादति।, विषं निर्माति।)

धेनुः	पन्नगः
१	३
२	४

उत्तरः १. **तृणं खादति।** २. **क्षीरं निर्माति।**
३. **क्षीरं पिबति।** ४. **विषं निर्माति।**

शब्दज्ञानम्।

अ. पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।

*१. गौः माहेयी, सौरभेयी, उस्रा (गाय) = **धेनुः।**
*२. सर्पः, भुजगः, भुजङ्गः, अहिः, भुजङ्गमः = **पन्नगः।**
*३. दुग्धम्, पयः = **क्षीरम्।**
४. यवसम्, कुशः, कटः (गवत) = **तृणम्।**
५. कालकूटः, गरलम् = **विषम्।**

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

*१.	अपात्रम्	×	**पात्रम्।**
२.	अविवेक:	×	**विवेकः।**
३.	अमृतम्, सुधा	×	**विषम्।**

क. भिन्नार्थकशब्दः।

१. **'पात्र' इति शब्दस्य अर्थः भाण्डम्, उपस्करः (भांडे) तथैव अर्हः, उचितः (पात्रता) च।**

'पात्रापात्रविवेको हि धेनुपन्नगयोरिव।' एतस्मिन् वाक्ये पात्र: = ________ । (भाण्डम् / अर्ह:)

उत्तर: 'पात्रापात्रविवेको हि धेनुपन्नगयोरिव।' एतस्मिन् वाक्ये पात्र: = **अर्हः।**

माध्यमभाषया श्लोकस्य तात्पर्यम् / स्पष्टीकरणम्।

'पात्रापात्रविवेको ..... सञ्जायते विषम्।।' या सुभाषितात, कवीने आपल्याला पात्र आणि अपात्र मनुष्य कसा ओळखावा हे सांगितले आहे. परोपकार आणि दान यांचा पुरस्कार करणारी आपली संस्कृती 'सत्पात्री दान' या गोष्टीलाही तितकेच महत्त्व देते.

पात्र आणि अपात्र व्यक्तींमधील फरक कसा ओळखावा, हे समजावून सांगण्यासाठी कवीने गाय आणि साप यांचे उदाहरण दिले आहे. जर आपण गाईला गवत खाऊ घातले, तर ती आपल्याला दूध देते. पात्र माणूस हा गाईसारखा असतो. जर आपण त्याला कोणत्याही प्रकारची मदत केली, तर तो त्याविषयी कायम कृतज्ञ राहतो आणि चांगले वागतो. पण अपात्र माणसाच्या बाबतीत मात्र उलट असते. सापाला जरी दूध पाजले तरी तो विषाचीच निर्मिती करतो, त्याचप्रमाणे अपात्र व्यक्तीस जरी मदत केली तरी तो कधीच कृतज्ञ होत नाही. त्याचे वागणे आपल्यासाठी नुकसानकारकच असते.

म्हणूनच एखाद्याला दान देण्यापूर्वी किंवा मदत करण्यापूर्वी त्याचा स्वभाव नीट जाणून घ्यावा.

अवबोधनम्।

अ. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. **केषु** अद्रोह: प्रशस्यते?

उत्तर: **सर्वभूतेषु** अद्रोह: प्रशस्यते।

२. सर्वभूतेषु **कीदृश:** अद्रोह: प्रशस्यते?

उत्तर: सर्वभूतेषु **कर्मणा, मनसा गिरा च** अद्रोह: प्रशस्यते।

पृथक्करणम्।

१. वृक्षरेखाचित्रं पूरयत।

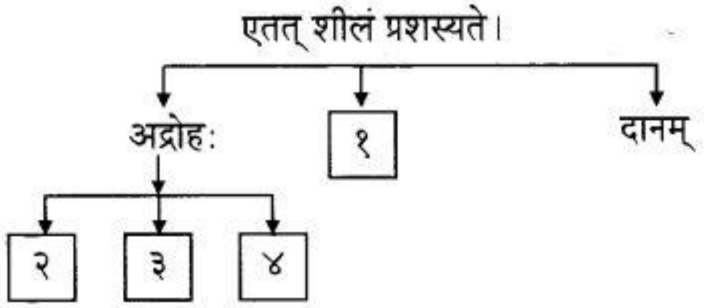

उत्तर: १. **अनुग्रह:।** २. **कर्मणा।**
३. **मनसा।** ४. **गिरा।**

शब्दज्ञानम्।

अ. पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।

*१. उपकार:, कृपा = **अनुग्रह:।**

२. प्राणिन:, जीविता: = **भूता:।**

३. चेत:, चेतसम्, मानसम् = **मन:।**

४. वाणी, वाक् = **गिर्।**

५. चारित्र्यम्, स्वभावः, व्यवहारः, = **शीलम्।**
आचरणम्

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

१. द्रोहः × **अद्रोहः।**
२. निन्द्यते × **प्रशस्यते।**

माध्यमभाषया श्लोकस्य तात्पर्यम् / स्पष्टीकरणम्।

उत्तर: 'अद्रोहः सर्वभूतेषु ...... शीलमेतत्प्रशस्यते।।' या सुभाषितात कवीने शीलसंपन्न व्यक्तिमत्त्व संपादन करण्यासाठी कशी वागणूक असावी याचे वर्णन केले आहे.

शीलसंपन्न व्यक्तिमत्त्व संपादन करू पाहणाऱ्या व्यक्तीचे वर्तन नेहमीच चांगले व इतरांबद्दलचा आकस किंवा द्वेष यांपासून मुक्त असावे. आपले वागणे किंवा बोलणे यातून कोणताही जीव दुखावला जाणार नाही, याची त्याने काळजी घ्यावी. एवढेच नव्हे, तर त्याने इतरांना त्रास देण्याचा विचारसुद्धा मनात आणता कामा नये. त्याने नेहमीच इतरांचे हित साधावे व सर्वांना साहाय्य करावे. शीलसंपन्न व्यक्तिमत्त्व संपादण्यासाठी दानी वृत्ती हा एक महत्त्वाचा गुण आहे.

हे सर्व गुण अंगी बाळगणाऱ्या आणि इतरांच्या आनंदासाठी सतत झटणाऱ्या व्यक्तीचा समाज नेहमीच सन्मान व प्रशंसा करतो.

अवबोधनम्।

अ. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. **कयोः** संयोगेन श्रीः अचला ध्रुवम्?

उत्तर: **नयविक्रमयोः** संयोगेन श्रीः अचला ध्रुवम्।

२. यत्र उत्साहसमारम्भ: तत्र **का** ध्रुवम् अचला?

उत्तर: यत्र उत्साहसमारम्भ: तत्र **श्री:** ध्रुवम् अचला।

३. यत्र आलस्यविहीनता तत्र **का** अचला ध्रुवम्?

उत्तर: यत्र आलस्यविहीनता तत्र **श्री:** अचला ध्रुवम्।

पृथक्करणम्।

१. कुत्र श्री: ध्रुवम् अचला? तत् लिखित्वा जालरेखाचित्रं पूरयत।

उत्तर: १. **उत्साहसमारम्भ:।**

२. **आलस्यविहीनता।**

३. **नयविक्रमसंयोग:।**

शब्दज्ञानम्।

अ. **पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।**

*१.	सम्पत्ति:, लक्ष्मी:, ऐश्वर्यम्	= **श्री:।**
*२.	नीति:	= **नय:।**
३.	जोष:, संरम्भ:	= **उत्साह:।**
४.	अलसत्वम्	= **आलस्यम्।**
५.	स्थिरा, निश्चला, अचपला	= **अचला।**
६.	शक्ति:, पराक्रम:, प्रबलता	= **विक्रम:।**

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

*१. उद्यम:, उद्योग: × **आलस्यम् ।**
२. चला, अस्थिरा, चपला × **अचला।**
३. अनुत्साह: × **उत्साह:।**
४. कापुरुषत्वम्, कातरता × **विक्रम:।**

माध्यमभाषया श्लोकस्य तात्पर्यम् / स्पष्टीकरणम्।

उत्तर: 'यत्रोत्साहसमारम्भो .... श्रीरचला ध्रुवम्।।' या सुभाषितात कवी म्हणतो, की संपत्तीची देवता 'श्री' म्हणजेच 'लक्ष्मी' ही जरी चंचल असली, तरी काही विशिष्ट परिस्थितीत ती नक्कीच स्थिर होते.

जेथे कार्याला उत्साहाने सुरुवात केली जाते, तेथे लक्ष्मी स्थिर होते. जेथे आळस अजिबात केला जात नाही, अशा जागी राहायला तिला आवडते. जेथे नैतिकता म्हणजेच सदाचार आणि पराक्रम म्हणजेच कर्तबगारी यांचा संयोग झालेला असतो, तेथे नांदणे तिला नक्कीच आवडते.

लक्ष्मी देवी स्वभावाने जरी चंचल असली तरी जेथे उत्साह, उद्यमशीलता व नैतिकता एकत्र नांदते, तेथे लक्ष्मी स्थिर होते.

अवबोधनम्।

A. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. **क:** गुणं वेत्ति?
उत्तर: **गुणी** गुणं वेत्ति।

*२. निर्बल: **किं** न वेत्ति?
उत्तर: निर्बल: **बलं** न वेत्ति।

३. **क:** गुणं न वेत्ति?
उत्तर: **निर्गुण:** गुणं न वेत्ति।

४. **क:** बलं वेत्ति?
उत्तर: **बली** बलं वेत्ति।

५. पिक: **किं** वेत्ति?
उत्तर: पिक: **वसन्तस्य गुणं** वेत्ति।

६. गजः **कस्य** बलं वेत्ति?

उत्तरः गजः **सिंहस्य** बलं वेत्ति।

७. **कः** सिंहस्य बलं न वेत्ति?

उत्तरः **मूषकः** सिंहस्य बलं न वेत्ति।

पृथक्करणम्।

१. स्तम्भपूरणं कुरुत।

किम्?	कः वेत्ति।	कः न वेत्ति।
गुणम्	१	निर्गुणः
बलम्	बली	२
वसन्तस्य गुणम्	३	वायसः
सिंहस्य बलम्	गजः	४

उत्तरः १. **गुणी।** ३. **पिकः।**

२. **निर्बलः।** ४. **मूषकः।**

शब्दज्ञानम्।

अ. **पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।**

१. गुणवान्, सगुणः = **गुणी।**

२. बलवान्, शक्तिमान्, सबलः = **बली।**

३. शक्तिः, वीर्यः = **बलम्।**

४. दुर्बलः, अबलः = **निर्बलः।**

५. कोकिलः, परभृत् = **पिकः।**

६. काकः, किरीटः = **वायसः।**

७. हस्ती, करी, द्विपः = **गजः।**

८. केसरिः, हरिः, वनराजः = **सिंहः।**

९. आखुः, बिलेशयः (उंदीर) = **मूषकः।**

ब. **पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।**

*१. सबलः, बलवान्, बली × **निर्बलः।**

*२. सगुणः, गुणवान्, गुणी × **निर्गुणः।**

३. अवगुणः, दोषः × **गुणः।**

माध्यमभाषया श्लोकस्य तात्पर्यम् / स्पष्टीकरणम्।

उत्तर: 'गुणी गुणं वेत्ति ...... बलं न मूषकः।।' या सुभाषितात कवी असे म्हणतो, क़ी गुणवान माणूसच दुसऱ्या माणसातील गुण ओळखू शकतो. गुणहीन माणूस दुसऱ्या माणसातील गुण कधीही ओळखू शकत नाही व त्याचे कौतुकही करू शकत नाही. हे स्पष्ट करण्यासाठी कवीने कोकीळ व कावळा यांचे उदाहरण दिले आहे. वसंत ऋतूचे सौंदर्य कोकीळ जाणतो. कावळ्याला वसंत ऋतूच्या सौंदर्याची जाणीवही नसते.

त्याचप्रमाणे, एक बलवान माणूसच दुसऱ्या बलवान माणसाचे बळ जाणतो. जसे सिंहाचे बळ एक हत्तीच जाणू शकतो, उंदराला सिंहाची ताकद समजणे व त्याचे कौतुक वाटणे शक्यच नसते.

कृतिपत्रिकायाः तृतीयः विभागः - व्याकरणम्।

सन्धयः।

*१.	तृणात्सञ्जायते	=	**तृणात् + सञ्जायते।**
*२.	यत्रालस्यविहीनता	=	**यत्र + आलस्यविहीनता।**
*३.	धेनुपन्नगयोरिव	=	**धेनुपन्नगयोः + इव।**
*४.	शीलमेतत्प्रशस्यते	=	**शीलम् + एतत् + प्रशस्यते।**
*५.	श्रीरचला	=	**श्रीः + अचला।**
६.	क्षीरात्सञ्जायते	=	**क्षीरात् + सञ्जायते।**
७.	अनुग्रहश्च	=	**अनुग्रहः + च।**
८.	नयविक्रमसंयोगस्तत्र	=	**नयविक्रमसंयोगः + तत्र।**
९.	गजश्च	=	**गजः + च।**

पदपरिचयः।

धातवः।

वर्तमानकालः।						
क्र.	**रूपम्**	**मूलधातुः**	**गणः, पदम्**	**कालः / अर्थः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
*१.	सञ्जायते	सम् + जन् → जा	४ आ.प.	वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्
*२.	वेत्ति	विद्	२ प.प.	वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्

कर्मणि।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	कालः / अर्थः	पुरुषः	वचनम्
*३.	प्रशस्यते	प्र + शंस्	१ प.प.	कर्मणि वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्

नामानि।

क्र.	रूपम्	प्रातिपदिकम्	प्रकारः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
*४.	कर्मणा	कर्मन्	अन्नन्तम्	नपुंसकलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्
*५.	मनसा:	मनस्	सकारान्तम्	नपुंसकलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्
*६.	गिरा	गिर्	रकारान्तम्	स्त्रीलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्
७.	श्रीः	श्री	ईकारान्तम्	स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा द्वितीया	एकवचनम् बहुवचनम्
८.	गुणी	गुणिन्	इन्नन्तम्	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
९.	बली	बलिन्	इन्नन्तम्	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
१०.	वसन्तस्य	वसन्त	अकारान्तम्	पुंलिङ्गम्	षष्ठी	एकवचनम्
११.	सिंहस्य	सिंह	अकारान्तम्	पुंलिङ्गम्	षष्ठी	एकवचनम्

सर्वनामानि।

क्र.	रूपम्	प्रातिपदिकम्	पुरुषवाचकः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
१२.	एतत्	एतद्	तृतीयपुरुषः	नपुंसकलिङ्गम्	प्रथमा, द्वितीया	एकवचनम्

समासपरिचयः।

द्वन्द्वः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*१.	पात्रापात्रविवेकः	१. पात्रं च अपात्रं च। पात्रापात्रे। (पात्र आणि अपात्र) २. पात्रापात्रयोः विवेकः। (पात्र आणि अपात्र यातील फरक)	– –	इतरेतर-द्वन्द्वः। सप्तमी-तत्पुरुषः।
*२.	धेनुपन्नगयोः	धेनुः च पन्नगः च। (गाय आणि साप)	तयोः।	इतरेतर-द्वन्द्वः।
*३.	नयविक्रमसंयोगः	१. नयः च विक्रमः च। नयविक्रमौ। (नीती आणि विक्रम) २. नयविक्रमयोः संयोगः। (नैतिकता आणि विक्रम यांचा संयोग)	– –	इतरेतर-द्वन्द्वः। षष्ठी-तत्पुरुषः।

विभक्ति – तत्पुरुषः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*४.	उत्साहसमारम्भः	उत्साहस्य समारम्भः। (उत्साहाचा समारंभ)	–	षष्ठी-तत्पुरुषः।
५.	आलस्यविहीनता	आलस्येन विहीनता। (आळसाचा अभाव)	–	तृतीया-तत्पुरुषः।

नञ् – तत्पुरुषः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
६.	अद्रोहः	न द्रोहः। (द्रोह नसणारा)	–	नञ्-तत्पुरुषः।
७.	अचला	न चला। (न चालणारी)	–	नञ्-तत्पुरुषः।

कर्मधारयः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*८.	सर्वभूतेषु	सर्वाणि भूतानि। (सर्व सजीव)	तेषु।	विशेषण-पूर्वपद-कर्मधारयः।

बहुव्रीहिः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*९.	निर्गुणः	निर्गताः गुणाः यस्मात् सः। (ज्याच्या पासून गुण निघून गेले आहेत असा)	–	प्रादि-बहुव्रीहिः।
*१०.	निर्बलः	निर्गतं बलं यस्मात् सः। (ज्याच्या पासून बल निघून गेले आहे असा)	–	प्रादि-बहुव्रीहिः।